पुनरावृत्तिः

नवमकक्षायाम् अस्माभिः संस्कृतवर्णमालायाः उच्चारणस्थानानां सन्धीनां च विषये यत् पठितं तस्य पुनरावृत्तिं कुर्मः।

संस्कृतवर्णमाला

स्वराः – येषां वर्णानाम् उच्चारणं स्वतन्त्रतया भवति ते स्वराः कथ्यन्ते। स्वराः त्रिविधाः सन्ति–

1) ह्रस्वस्वराः 2) दीर्घस्वराः 3) प्लुतस्वराः

अत्र वयं केवलं ह्रस्वस्वराणां दीर्घस्वराणां च अध्ययनं करिष्यामः।

ह्रस्वस्वराः (एते एकमात्राकालेन उच्चार्यमाणाः भवन्ति।)	दीर्घस्वराः (एते द्विमात्राकालेन उच्चार्यमाणाः भवन्ति।)
अ	आ
इ	ई
उ	ऊ
ऋ	ॠ
लृ	–
	ए
	ऐ
	ओ
	औ

व्यञ्जनानि – येषां वर्णानाम् उच्चारणं स्वतन्त्रतया न अपितु स्वराणां सहायतया एव भवति ते व्यञ्जनवर्णाः भवन्ति।

वर्गीयव्यञ्जनानि		अवर्गीयव्यञ्जनानि	
		अन्तःस्थाः	उष्माणः
क ख ग घ ङ		य	श
च छ ज झ ञ		र	ष
ट ठ ड ढ ण		ल	स
त थ द ध न		व	ह
प फ ब भ म			

अयोगवाहौ – (ं) अनुस्वारः (ः) विसर्गः

वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि

वर्णानाम् उत्पत्तिस्थानम्	उच्चारिताः वर्णाः				स्थानजन्यस्य वर्णस्य नाम
	स्वराः	वर्गीयव्यञ्जनानि	अवर्गीयव्यञ्जनानि		
			अन्तस्थाः	ऊष्माणः	
कण्ठः अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः	अ आ (:)	क ख ग घ		ह	कण्ठ्यः
तालु इचुयशानां तालु	इ ई	च छ ज झ	य	श	तालव्यः
मूर्धा ऋटुरषाणां मूर्धा	ऋ ॠ	ट ठ ड ढ	र	ष	मूर्धन्यः
दन्ताः लृतुलसानां दन्ताः	लृ	त थ द ध	ल	स	दन्त्यः
ओष्ठौ उपूपध्मानीयानाम् ओष्ठौ	उ ऊ	प फ ब भ			ओष्ठ्यः
	कण्ठनासिकम्	ङ			कण्ठनासिक्यः
	तालुनासिकम्	ञ			तालुनासिक्यः
नासिका ञमङणनानां नासिका	मूर्धानासिकम्	ण			मूर्धानासिक्यः
	दन्तनासिकम्	न			दन्तनासिक्यः
	ओष्ठनासिकम्	म			ओष्ठनासिक्यः
कण्ठतालु एदैतोः कण्ठतालु	ए ऐ				कण्ठतालव्यः
कण्ठोष्ठम् ओदौतोः कण्ठोष्ठम्	ओ औ				कण्ठोष्ठ्यः
दन्तोष्ठम् वकारस्य दन्तोष्ठम्	व				दन्तोष्ठ्यः

स्वरसन्धयः

भवद्भिः नवमकक्षायां विस्तृतरूपेण स्वर-व्यञ्जन-विसर्ग-सन्धयः पठिताः। अत्र तेषां सन्धीनाम् अभ्यासः करणीयः। प्रथमं स्वरसन्धेः पुनरावृत्तिं कुर्मः।

पूर्ववर्णः	परवर्णः	विकारः	उदाहरणम्		सन्धिनाम
			सन्धिच्छेदः	सन्धिः	
अ / आ	अ / आ	द्वयोः स्थाने आ	जल + आगमः	जलागमः	दीर्घः
इ / ई	इ / ई	द्वयोः स्थाने ई	कवि + इन्द्रः	कवीन्द्रः	
उ / ऊ	उ / ऊ	द्वयोः स्थाने ऊ	भानु + उदयः	भानूदयः	
ऋ / ॠ	ऋ / ॠ	द्वयोः स्थाने ॠ	मातृ + ऋणम्	मातॄणम्	
अ / आ	इ / ई	द्वयोः स्थाने ए	गज + इन्द्रः	गजेन्द्रः	गुणः
अ / आ	उ / ऊ	द्वयोः स्थाने ओ	चन्द्र + उदयः	चन्द्रोदयः	
अ / आ	ऋ / ॠ	द्वयोः स्थाने अर्	महा + ऋषिः	महर्षिः	
अ / आ	ए	द्वयोः स्थाने ऐ	जन + एकता	जनैकता	वृद्धिः
अ / आ	ऐ	द्वयोः स्थाने ऐ	महा + ऐश्वर्यम्	महैश्वर्यम्	
अ / आ	ओ	द्वयोः स्थाने औ	तव + ओदनम्	तवौदनम्	
अ / आ	औ	द्वयोः स्थाने औ	महा + औदार्यम्	महौदार्यम्	
इ / ई	भिन्नस्वरः	'इ / ई' स्थाने य्	यदि + अपि	यद्यपि	यण्
उ / ऊ		'उ / ऊ' स्थाने व्	लघु + इदम्	लघ्विदम्	
ऋ / ॠ		'ऋ / ॠ' स्थाने र्	मातृ + आदेशः	मात्रादेशः	
ऌ		'ऌ' स्थाने ल्	ऌ + आकारः	लाकारः	
ए	स्वरः	'ए' स्थाने अय्	चे + अनम्	चयनम्	अयादिः
ओ		'ओ' स्थाने अव्	पो + अनः	पवनः	
ऐ		'ऐ' स्थाने आय्	गै + अकः	गायकः	
औ		'औ' स्थाने आव्	उभौ + अत्र	उभावत्र	

अभ्यासः

❖ **अधोलिखिते अनुच्छेदे रेखाङ्कितस्थूलपदानां सन्धिः सन्धिच्छेदः वा क्रियताम् –**

एकदा **पाण्डवाग्रजः** .... + ... युधिष्ठिरः वने **पिपासा** + **आकुलः** .... अभवत्। सः नकुलं जलम् आनेतुम् आदिशत्। नकुलः अपि **तृषार्तः** .... + ... आसीत्। सः किञ्चिद् दूरं **गत्वा** + **एकं** .... तडागम् अपश्यत्। तडागस्य स्वामी यक्षः तं जलपानात् निवारयन् अवदत् – भोः! प्रथमं मम **प्रश्नस्य** + **उत्तरं** .... देहि। ततः जलं पिब। परं शक्ति-दर्पोन्मत्तः नकुलः जलम् अपिबत्। **पीत्वा** + **एव** .... मोहं गतः। पश्चात् अन्ये त्रयः भ्रातरः अपि क्रमशः **तत्र** + **आगताः** .... यक्षः प्रत्येकं जलपानात् निवारितवान्, किन्तु कोऽपि तद्वचनं **न** + **अमन्यत** .... जलपानेन सर्वेऽमुह्यन् अन्ते **युधिष्ठिरस्योत्तरैः** .... + ... यक्षः अतुष्यत्।

व्यञ्जनसन्धयः

पूर्ववर्णः	परवर्णः	विकारः	उदाहरणम्
पदान्त म्	व्यञ्जनानि	म् → ं	रामम् + वन्दे = रामं वन्दे
क्	स्वराः / वर्गाणां तृतीयवर्णाः/ चतुर्थवर्णाः / य्/र्/ल्/व्/ह्	तृतीयवर्णः ग्	वाक् + ईशः = वागीशः वाक् + दानम् = वाग्दानम्
च्	स्वराः / वर्गाणां तृतीयवर्णाः/ चतुर्थवर्णाः / य्/र्/ल्/व्/ह्	तृतीयवर्णः ज्	अच् + अन्तः = अजन्तः अच् + वर्णः = अज्वर्णः
ट्	स्वराः / वर्गाणां तृतीयवर्णाः/ चतुर्थवर्णाः / य्/र्/ल्/व्/ह्	तृतीयवर्णः ड्	सम्राट् + आगतः = सम्राडागतः षट् + वादने = षड्वादने
त्	स्वराः / वर्गाणां तृतीयवर्णाः/ चतुर्थवर्णाः / य्/र्/ल्/व्/ह्	तृतीयवर्णः द्	सत् + आचारः = सदाचारः सत् + गुणाः = सद्गुणाः
प्	स्वराः / वर्गाणां तृतीयवर्णाः/ चतुर्थवर्णाः / य्/र्/ल्/व्/ह्	तृतीयवर्णः ब्	अप् + जम् = अब्जम् सुप् + अन्तः = सुबन्तः
त्	च्	त् स्थाने च्	तत् + च = तच्च
त्	ज्	त् स्थाने ज्	तत् + जालम् = तज्जालम्
त्	ल्	त् स्थाने ल्	तत् + लीनम् = तल्लीनम्
र्	र्	र् लोपः, पूर्वस्वरस्य दीर्घत्वम्	निर् + रोगः = नीरोगः
ऋ,ॠ,र्,ष्	**सह्यव्यवधानम्** स्वराः, ह्, य्, व्, कवर्गः, पवर्गः		**विकारः** न् → ण्
ऋ,ॠ,र्,ष्	**असह्यव्यवधानम्** ल्, श्, स् चवर्गः, टवर्गः, तवर्गः		**विकारः** न् → न्
पदान्तं न्			न् → न्

अभ्यासः

❖ रेखाङ्कितपदानां सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कृत्वा लिखत।

सुभाषितवचनानि नरं यथा **सद्विचारान्** .... + ... प्रति प्रेरयन्ति यथा **सत् + गुरुः** .... स्वशिष्यं **यत् + उपदिशति** .... शिष्यः **तच्चित्ते** .... + ... धारयति। सः उपदेशः **तत् + जीवनं** .... **कल्याणमयम् + विदधाति** ....। एवं सुभाषितानि पठित्वा मानवः **प्रेरणां लभते** .... + ...। **तच्चिते** .... + ... उत्साहस्य सञ्चारः भवति। तस्य शरीरं स्वस्थं **मनः + च** .... **प्रसन्नताम् + विन्दति**। .... ईदृशः मानवः **जगदीश्वरे** .... + ... विश्वासं करोति। स्वकर्तव्येषु **तत् + लीनः** .... भूत्वा **जीवनलक्ष्यम् + साधयित्वा** .... संसारे **कीर्तिम् + लभते** ....।

विसर्गसन्धयः

विसर्गात् पूर्ववर्णः	विसर्गः	विसर्गात् परवर्णः	परिणामः	उदाहरणम्
यः कोऽपि वर्णः भवेत्।	:	क् / ख्	विकारः न भवति	कः कृन्तति। / शिशुः खेलति।
	:	प् / फ्	विकारः न भवति	बालः पठति। / तरुः फलति।
	:	श् / च् / छ्	विसर्गस्य स्थाने श्	हरिश्चलति / रामश्शेते।
	:	ष् / ट् / ठ्	विसर्गस्य स्थाने ष्	कष्टीकते / गजष्षष्ठः।
	:	स् / त् / थ्	विसर्गस्य स्थाने स्	विभुस्तरति / समीरस्सुप्तः।
अ	:	अ	विसर्गस्य स्थाने 'ओ' उत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपः तत्स्थाने (ऽ)	बालः + अवदत् = बालोऽवदत्
अ	:	अकारं विहाय सर्वे स्वराः	विसर्गलोपः	बालः + आगच्छत् = बाल आगच्छत्
अ	:	वर्गाणां तृतीयः/चतुर्थः/ पञ्चमः वर्णः/ य्/र्/ल्/व्/ह्	विसर्गस्थाने 'ओ'	रामः + गच्छति = रामो गच्छति
आ	:	स्वराः/वर्गाणां तृतीयः/ चतुर्थः/पञ्चमः वर्णः/ य्/र्/ल्/व्/ह्	विसर्गलोपः	छात्राः + आगताः = छात्रा आगताः
अ-आ स्वरौ विहाय अन्ये स्वराः	:	स्वराः/वर्गाणां तृतीयः/ चतुर्थः/पञ्चमः वर्णः/ य्/र्/ल्/व्/ह्	विसर्गस्थाने 'र्'	शिशुः + हसति = शिशुर्हसति
स	:	ह्रस्वः अकारः	विसर्गस्थाने 'ओ' अकारस्य लोपः तत्स्थाने (ऽ)	सः + अहसत् = सोऽहसत्
एष	:	ह्रस्वः अकारः	विसर्गस्थाने 'ओ' अकारस्य लोपः तत्स्थाने (ऽ)	एषः + अक्रीडत् = एषोऽक्रीडत्
स	:	अकारं विहाय सर्वे वर्णाः	विसर्गलोपः	सः + वदति = स वदति
एष	:	अकारं विहाय सर्वे वर्णाः	विसर्गलोपः	एषः + आयाति = एष आयाति

अभ्यासः

❖ **अधोदत्ते अनुच्छेदे रेखाङ्कितपदानां सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कृत्वा लिखत।**

क्रीडाणाम् उपयोगितां सर्वे स्वीकुर्वन्ति। **एताः + क्रीडाः** .... शरीरेण सह **मनोऽपि** .... + ... सबलं कुर्वन्ति। **एताभिः + परस्परं** .... सद्भावस्य **वृद्धिर्जायते** .... + ...। **मनः + रञ्जनं** .... तु भवति एव। **बालाः + अपि** ...., **युवानोऽपि** .... + ... **वृद्धा अपि** .... + ... **लाभान्विताः + भवन्ति** .... अतः **सर्वैराजीवनं** .... + ... क्रीडाः क्रीडितुं शक्यन्ते। स्वरुचिम् आवश्यकतां च अनुसृत्य **क्रीडाः + चयनीयाः** ....।

प्रथमः अभ्यासः

सन्धयः

सन्धयः

(क) स्वरसन्धयः	(ख) व्यञ्जनसन्धयः	(ग) विसर्गसन्धयः
वृद्धिः	जश्त्वम्	उत्वम्
यण्	परसवर्णः	रत्वम्
अयादिः	तुगागमः	लोपः
पूर्वरूपम्	छत्वम्	शत्वम्
		षत्वम्
		सत्वम्

(क) स्वरसन्धयः

वृद्धिः

❖ **अधोलिखितानि वाक्यानि पठत –**

1. अरुणाचलः **वनौषधीनां** स्रोतः एव।
2. मयूरः तु **विधात्रैव** पक्षिराजः कृतः।
3. आश्रमे एकः **जनौषधालयः** अस्ति।
4. मानवेषु परस्परं **सदैव** सौहार्दं भवेत्।

❖ **उपरिलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिच्छेदं कृत्वा लिखत –**

.... + ... + ...

.... + ... + ...

ज्ञातव्यम्– अ/आ वर्णाभ्यां पश्चाद् यदि ए/ऐ, ओ/औ एतेषु वर्णेषु कश्चिद् वर्णः आगच्छति तर्हि द्वयोः वर्णयोः स्थाने क्रमशः ऐ, औ भवतः।

अ / आ + ए / ऐ = ऐ	एक + एकम् = एकैकम् महा + ऐश्वर्यम् = महैश्वर्यम्
अ / आ + ओ / औ = औ	जल + ओघः = जलौघः सदा + औदार्यम् = सदौदार्यम्

❖ **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत –**

1. अहो धृतिः! अहो सत्यम्! अहो **सत्त्वहित + एषिता**। ....

2. शक्रः **तत्र + एव** अन्तर्हितः अभवत्। ....

3. **एकैकपक्षे** ग्रथितं मणीनां तथापि काको न तु राजहंसः। .... + ...

4. युक्तः नरः क्रोधोद्भवं वेगम् **इह + एव** सोढुं शक्नोति। ....

5. **आत्मैव** ह्यात्मनो बन्धुः। .... + ...

6. **नैतद्** अस्त्रं प्रयोक्तव्यम्। .... + ...

7. **मा + एवं** वद। ....

8. भयङ्करः सर्पः **सहसा + एव** बहिरागतः। ....

9. ज्ञानार्जनाय **सदौत्सुक्यं** भवेत्। .... + ...

10. **तवौदार्यं** जनकल्याणाय भवतु। .... + ...

यण्सन्धिः

❖ **अधोलिखितवाक्यानि ध्यानेन पठत –**

1. पाप्मानं प्रजहि **ह्येनं** ज्ञानविज्ञाननाशम्।
2. राज्ञः स्वेषु **गात्रेष्वपि** निरासक्तिः आसीत्।
3. यूथपः कपीन् आहूय **रहस्यवदत्**।
4. तस्य वचनं श्रुत्वा **बुद्धिमत्युवाच**।

❖ **उपरिलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिच्छेदं कृत्वा लिखत –**

.... + ... + ...

.... + ... + ...

ज्ञातव्यम् – यत् इ / ई , उ /ऊ, ऋ / ॠ, ऌ इत्येषां वर्णानां पश्चात् कश्चिद् असमानस्वरः भवति, तदा –

इ / ई	उ / ऊ	ऋ / ॠ	ऌ	
↓	↓	↓	↓	भवन्ति।
य्	व्	र्	ल्	

यथा– हि + अविचारणीया
ह् इ + अविचारणीया
ह् य् + अविचारणीया
= ह्यविचारणीया

वीथिकासु + एव
वीथिकास् + उ + एव
स् व् + एव
= वीथिकास्वेव

पितृ + उपदेशः
पित् ऋ + उपदेशः

ऌ + आकृतिः
ल् + आकृतिः

पित् ऱ् + उपदेश: = लाकृति:

= पित्रुपदेश:

❖ **अधोलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिच्छेदं वा अवधानेन कुरुत –**

1. इच्छत्यात्मन: = ... + ...
2. स्वच्छम् = ... + ...
3. अभि + उदीरयेत् = ...
4. साधु + इति = ...
5. पित्रिच्छा = ... + इच्छा
6. लाकार: = ... + ...
7. प्रत्येकम् = ... + ...
8. मातृ + अंश: = ...
9. अन्वय: = ... + ...
10. सु + आहा = ...
11. भवत्यधुना = ... + ...
12. मात्रधिकार: = ... + ...

❖ **अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत –**

1. याचका: **सुवर्णादिकानि + अभीष्टानि** वस्तूनि प्राप्तवन्त:। ....
2. अहमस्य चक्षुष: **प्रत्यारोपणाय** प्रयतिष्ये। .... + ...
3. भरतर्षभ! तस्मात् त्वम् **इन्द्रियाणि + आदौ** नियम्य एनं पाप्मानं प्रजहि। ....
4. **मानवेष्वस्त्राणां** प्रयोग: निषिद्ध: आसीत्। .... + ...
5. **स्वसृ + आगमनस्य** सूचनां प्राप्य भ्राता प्रसन्नोऽभवत्। ....
6. **स्वस्ति** आचार्यपुत्राय। .... + ...
7. भरतस्य **भ्रातृ + औदार्यं** जगत्प्रसिद्धम् अस्ति। ....
8. द्रौणे: अस्त्रं पाण्डवान् **प्रधक्ष्यति +एव**। ....
9. **तेष्वेव** कश्चन बालक: अवदत्। .... + ...
10. आचार: प्रथमो धर्म: **इति + एतद्** विदुषां वच:। ....

अयादिसन्धिः

ए → अय्	ओ → अव्	ऐ → आय्	औ → आव्

❖ **अधोलिखितानि वाक्यानि पठत –**

1. विद्या एव वास्तविकं **नयनम्** अस्ति।
2. पश्य पश्य रमणीयं **भवनम्**।
3. अस्य नाटकस्य **नायकः** कः अस्ति ?
4. विशालौ **पर्वताविव**।
5. सह **नाववतु** सह नौ भुनक्तु।

उपरिदत्तेषु वाक्येषु स्थूलानि पदानि सन्धियुक्तानि सन्ति। अस्य सन्धेः नाम **अयादि-सन्धिः** अस्ति।

अयादिसन्धिः = अय्, अव्, आय्, आव् (अय् + आदिः = अयादिः सन्धिः।)

ज्ञातव्यम् – ए, ओ, ऐ, औ इत्येतेभ्यः वर्णेभ्यः पश्चाद् यदि कश्चन स्वरवर्णः आगच्छति तर्हि ए, ओ, ऐ, औ इत्येतेषां स्थाने क्रमशः अय्, अव्, आय्, आव् इत्येते भवन्ति।

पूर्ववर्णः		परवर्णः	परिवर्तनम्	
ए	+	स्वरः	ए स्थाने अय्	ए → अय् + स्वरः
ओ	+	स्वरः	ओ स्थाने अव्	ओ → अव् + स्वरः
ऐ	+	स्वरः	ऐ स्थाने आय्	ऐ → आय् + स्वरः
औ	+	स्वरः	औ स्थाने आव्	औ → आव् + स्वरः

उदाहरणानि

ए + स्वरः = अय् +स्वरः

यथा – ने + अनम् = न् + ए + अनम्
= न् + अय् + अनम् = नयनम्

शे + अनम् = श् + ए + अनम्
= श् + अय् + अनम् = शयनम्

ओ + स्वरः = अव् +स्वरः

यथा – भो + अनम् = भ् + ओ + अनम्
= भ् + अव् + अनम् = भवनम्

पो + अनः = पवनः

ऐ + स्वरः = आय् +स्वरः

यथा –	नै + अकः	=	न् + ऐ + अकः
		=	न् + आय् + अकः = नायकः
	गै + अकः	=	गायकः

औ + स्वरः = आव् +स्वरः

यथा –	पौ + अकः	=	प् + औ + अकः
		=	प् + आव् + अकः = पावकः
	नौ + इकः	=	नाविकः

पदान्ते 'य्-व्' वर्णयोः लोपः

यथा –	हरे + आगच्छ	=	हर् + ए + आगच्छ
		=	हर् + अय् + आगच्छ
		=	हरयागच्छ अथवा हर आगच्छ (य्-लोपः)
	श्रियै + अभिलाषः	=	श्रिय् + ऐ + अभिलाषः
		=	श्रिय् + आय् + अभिलाषः
		=	श्रियायभिलाषः / श्रिया अभिलाषः (य्-लोपः)
	प्रभो + आगच्छ	=	प्रभ् + ओ + आगच्छ
		=	प्रभ् + अव् + आगच्छ
		=	प्रभवागच्छ / प्रभ आगच्छ (व्-लोपः)
	गुरौ + आगते	=	गुर् + औ + आगते
		=	गुर् + आव् + आगते
		=	गुरावागते / गुरा आगते (व्-लोपः)

ध्यातव्यम् – यत्र 'य्-व्'-वर्णयोः लोपः भवति तत्र पुनः सन्धिः न भवति।
यथा 'गुरा आगते' अत्र पुनः सन्धिः न भवति।

❖ **उदाहरणम् अनुसृत्य अधोलिखितेषु सन्धिं कुरुत –**

यथा – गुरौ + आगते = गुर् + आव् + आगते = गुरावागते

1. द्वौ + अपि = ... + ... + ... = ...

2. शिशिरवसन्तौ + इह = ... + ... + ... = ...

3. ते + आसन् = ... + ... + आसन् = ...

4. के + आगच्छन् = ... + ... + ... = ...

5. हरे + इह = ... + ... + ... = ...

❖ **सन्धिच्छेदं कुरुत –**

यथा – रात्रावागतायाम् = रात्र् + आव् + आगतायाम् = रात्रौ + आगतायाम्

1. उभावपि = ... + ... + ... = ... + ...

2. तावत्र = ... + ... + ... = ... + ...

3. द्वावपि = ... + ... + ... = ... + ...

4. कन्यायायासनम् = ... + ... + ... = ... + ...

5. मुनावासीने = ... + ... + ... = ... + ...

❖ **अधोलिखितेषु सन्धिं कुरुत –**

1. उभौ + अपि = उभ् + औ + अपि
   = ... = ...

2. तौ + अत्र = ... = ...
   = ... = ...

3. के + आगच्छन् = ... = ...
   = ... = ...

4. हरे + इह = ... = ...
   = ... = ...

5. विष्णो + इह = विष्ण् + ओ + इह

❖ **सन्धिच्छेदं कुरुत –**

1. रात्रावागते / रात्रा आगते = ... + ...

2. द्वावपि / द्वा अपि = ... + ...

3. मुनावासीने / मुना आसीने = ... + ...

4. कवयेहि / कव एहि = कवे + ...

5. नाववतु / ना अवतु = नौ + ...

❖ अधोलिखितानां सन्धिं कृत्वा 'य् / व्' वर्णयोः लोपं विकल्पेन प्रदर्शयत –

1. द्वौ + अपि = ... / ....
2. कस्मै + इति = ... / ....
3. नद्यै + इह = ... / ....
4. कवे + इह = ... / ....
5. हरे + इह = ... / ....
6. प्रभो + एहि = ... / ....

पूर्वरूपसन्धिः

पदान्ते ए / ओ + अ = ए / ओ + ऽ (अवग्रहस्य चिह्नम्)

❖ अधोदत्तान् पद्यांशान् पठत –

1. वेदानां **सामवेदोऽस्मि**।
2. **कीटोऽपि** सुमनः सङ्गादारोहति सतां शिरः।
3. जगद्धिताय जायन्ते मानवाः **केऽपि** भूतले।

एतेषु स्थूलाक्षरपदेषु 'ऽ' इति चिह्नम् अवग्रहः कथ्यते। वस्तुतः अवग्रहः अकारं सूचयति।

उपरिदत्तानि उदाहरणानि पूर्वरूपसन्धेः सन्ति। पूर्वरूपसन्धिः कदा भवति ? आगच्छन्तु, अस्य स्वरूपं जानीयाम।

यथा 1. के + अपि
2. कीटो + अपि

अत्र 'ए, ओ' वर्णाभ्यां पश्चात् यः 'अ' वर्णः भवति सः पूर्ववर्णस्य रूपम् एव अङ्गीकरोति – अर्थात् 'अ' वर्णः न दृश्यते अपि च तस्य स्थाने 'ऽ' इति चिह्नं भवति।

अतः 1. के + अपि = के पि = केऽपि
2. कीटो + अपि = कीटो पि = कीटोऽपि

ध्यानेन पश्यत

यथा – वने + अस्मिन् = वन् (ए + अ) स्मिन् = वन् ए ऽ स्मिन् = वनेऽस्मिन्
प्रभो + अत्र = प्रभ् (ओ + अ) त्र = प्रभ् ओ ऽ त्र = प्रभोऽत्र

❖ उदाहरणानुसारं सन्धिं कुरुत –

	पूर्वपदस्य अन्तिमस्वरः	उत्तरपदस्य आदिमस्वरः	सन्धिपदम्
वने + अस्मिन्	ए +	अ	वनेऽस्मिन्
हरे + अत्र	ए +	अ	हरेऽत्र
पुस्तके + अत्र	–	–	–
देशे + अभावः	–	–	–
विष्णो + अत्र	–	–	–
विभो + अस्मान्	–	–	–
सेवते + अधुना	–	–	–
मोदे + अहम्	–	–	–
लज्जते + अयम्	–	–	–

❖ उदाहरणम् अनुसृत्य सन्धिच्छेदः क्रियताम् –

यथा – केऽपि = के + अपि

1. गृहेऽपि = ... + ...
2. साधोऽत्र = ... + ...
3. प्रभोऽनुग्रहः = ... + ...
4. त्यागेऽपि = ... + ...
5. परिणामेऽमृतम् = ... + ...
6. सर्वेऽस्मिन् = ... + ...

(ख) व्यञ्जनसन्धयः

जश्त्वसन्धिः

❖ अवधानेन वाक्यानि पठत अवगच्छत च –

1. **जगदीशः** जगत् पालयति।
2. **वागीशः** सर्वं जानाति।
3. अद्य कार्यक्रमे **षड्जनाः** आगच्छन्ति।
4. **सुबन्तानां** पदानाम् एकविंशतिः रूपाणि भवन्ति।
5. **अज्वर्णानां** त्रयो भेदाः भवन्ति।

❖ उपरिलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिच्छेदम् अवलोकयत अवगच्छत च –

जगत् + ईशः　　　वाक् + ईशः　　　षट् + जनाः

सुप् + अन्तानाम्　　　अच् + वर्णानाम्

अधः प्रदत्तां तालिकाम् अवगच्छत –

पूर्वपदस्य अन्तिमाः वर्णाः		उत्तरपदस्य आदिमाः वर्णाः		परिवर्तिताः वर्णाः
क्		ग् घ्		क् → ग्
च्		ज् झ्		च् → ज्
ट्	+	ड् ढ्	स्वराः य् र् ल् व् ह्	ट् → ड्
त्		द् ध्		त् → द्
प्		ब् भ्		प् → ब्

❖ अधोलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत –

1. सद्गुणाः = ………… + …………
2. अब्जः = ………… + …………
3. षट् + आननः = …………
4. भवत् + आज्ञा = …………
5. तदनुसारः = ………… + …………
6. अजादिः = ………… + …………
7. प्राक् + ऐतिहासिकम् = …………
8. अच् + अन्तः = …………
9. सम्राट् + गच्छति = …………
10. अप् + धिः = …………

❖ अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां पदानां सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत –

1. **ऋक् + वेदः** विश्वसाहित्ये आदिमः आलेखः अस्ति। …………………………
2. **धिग्युष्मान्** इति बकः सर्वान् खगान् वदति। ………… + …………
3. जिह्वालोलुपः मेषः यत् पश्यति **तत् + भक्षयति**। …………………………
4. न **कुर्यादहितं** कर्म स परेभ्यः कदाचन। ………… + …………
5. **षट् + ऋतवः** एव संवत्सरस्य नाभयः सन्ति। …………………………
6. अनिच्छन् अपि वार्ष्णेय **बलादिव** नियोजितः। ………… + …………

7. श्रीकृष्णः **विराट् + रूपं** दर्शितवान्। ....

8. **गुप्* + धेनूः** रक्षति। *(रक्षक इत्यर्थे) ....

9. **सम्यगभिज्ञातं** भवता। .... + ...

10. कालः भूतं वर्तमानं **भविष्यत् + अपि** जानाति। ....

परसवर्णसन्धिः

अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठत –

वर्षतौ आकाशः मेघैः आच्छादितः भवति। ग्रीष्मतापेन तप्ताः नराः **सुखं** लभन्ते। पवनः **मन्दं मन्दं** वहति। **भूमिं** स्नापयन्ति। भूमिः **उष्णं वाष्पं** मुञ्चति। **कृषकाणां** मनः **प्रसन्नं** जायते। प्रकृतिः **हरितं वेशं** धारयति।

उपरि दत्ते अनुच्छेदे स्थूलाक्षरपदेषु अनुस्वारः (—ं) दृश्यते। एषः अनुस्वारः पदान्तमकारस्य स्थाने भवति इति पूर्वं पठितं भवद्भिः। उदाहरणानि पश्यत—

1. शिष्यः **गुरुम्** पृच्छति = शिष्यः **गुरुं** पृच्छति
2. कृषकः **मेघम्** पश्यति = कृषकः **मेघं** पश्यति
3. बालिका **पाठम्** स्मरति = बालिका **पाठं** स्मरति
4. त्वम् **चित्रम्** रचयसि = त्वं **चित्रं** रचयसि

यदा पदान्तमकारात् परे व्यञ्जनानि भवन्ति तदा मकारस्य स्थाने अनुस्वारः भवति।

यदि अनुस्वारात् परे अवर्गीय – व्यञ्जनानि भवन्ति, तदा अनुस्वारः एव तिष्ठति, किमपि परिवर्तनं न भवति। किन्तु यदि अनुस्वारात् परतः वर्गीयव्यञ्जनानि भवन्ति, तदा अनुस्वारः अथवा पञ्चमः वर्णः भवति।

कस्य पञ्चमः वर्णः ?

अनुस्वारात् परतः यस्य वर्गस्य वर्णः भवति, तस्य वर्गस्य पञ्चमः वर्णः।

—ं	+	क् ख् ग् घ् ङ्	ङ्	अंकः – अङ्कः
		च् छ् ज् झ् ञ्	ञ्	संजयः – सञ्जयः
		ट् ठ् ड् ढ् ण्	ण्	दंडः – दण्डः
		त् थ् द् ध् न्	न्	दंतः – दन्तः
		प् फ् ब् भ् म्	म्	अंबा – अम्बा

❖ **अधुना उदाहरणानुसारं परसवर्णसन्धिं कुरुत –**

यथा राकेशः **विद्यालयम् + गच्छति**। राकेशः विद्यालयं गच्छति / विद्यालयङ्गच्छति।

1. भारत्याः कोषः **सम् + चयात्** नश्यति। .... / ....
2. सः एकं **भयम् + करं** दृश्यम् अपश्यत्। .... / ....
3. ये अविद्याम् उपासते, ते **अन्धम् + तमः** प्रविशन्ति। .... / ....
4. नृपः **रिपुम् + जयति**। .... / ....
5. सा **नदीम् + तरति**। .... / ....
6. **सम् + गच्छध्वम्**। .... / ....
7. अहं **वेदम् + पठामि**। .... / ....

अवधेयम्

♦ पदान्ताद् अनुस्वारात् परतः यः अपि वर्गीयवर्णः भवति, अनुस्वारस्य स्थाने तस्य वर्गस्य पञ्चमवर्णः विकल्पेन भवति, अन्यथा अनुस्वारः एव तिष्ठति। यदि अनुस्वारात् परतः अवर्गीयवर्णः भवति तदा अनुस्वारः एव तिष्ठति।

अपदान्तानुस्वारः –

यदि अनुस्वारः अपदान्तः भवति तदा वर्गीयवर्णेषु परेषु तस्य स्थाने पञ्चमः वर्णः अनिवार्यत्वेन भवति।

❖ अधोलिखितेषु सन्धिं कुरुत –

1. अं + कितः (कवर्गः) = अङ्कितः
2. चं + चलः (चवर्गः) = ...
3. घं + टा (ट वर्गः) = ...
4. चं + दनम् (तवर्गः) = ...
5. चं + पकः (पवर्गः) = ...

ध्यानेन पठत

'विद्यालयं + गच्छति' इति प्रथमे उदाहरणे अनुस्वारात् परतः 'ग' वर्णः अस्ति, 'ग' वर्णः कस्य वर्गस्य अस्ति?

कवर्गस्य – | क्, ख्, ग्, घ्, ङ् |

अत्र कवर्गस्य अन्तिमः वर्णः कः अस्ति?

'ङ्' इति।

एषः 'ङ्' वर्णः एव अत्र परसवर्णः मन्यते। अतः अनुस्वारस्य स्थाने 'ङ्' भवति–

विद्यालयम् + गच्छति = विद्यालयं गच्छति = विद्यालयङ्गच्छति

एवमेव

1. भयं + करः इति उदाहरणे अनुस्वारस्य पश्चात् कः वर्णः अस्ति? ....
   एषः वर्णः कस्य वर्गस्य अस्ति? ....
   अस्य 'वर्गस्य' अन्तिमः वर्णः कः अस्ति? ....
   अतः भयं + करः .... = ... च भविष्यतः।

2. रिपुं + जयति इति उदाहरणे।

अनुस्वारस्य पश्चात् कः वर्णः अस्ति? ....

एषः वर्णः कस्य वर्गस्य अस्ति? ....

अस्य 'वर्गस्य' अन्तिमः वर्णः कः अस्ति? ....

अतः रिपुं + जयति = ... = ... च भविष्यतः।

❖ **परस्वर्ण-नियमस्य तालिकां पूरयत –**

अनुस्वारसहितपदानि	पूर्वपदस्य अन्तिमः वर्णः	उत्तरपदस्य प्रथमः वर्णः	पूर्वपदस्य स्थाने पञ्चमवर्णः	सन्धियुक्तम् पदम्	विकल्परूपम्
तृणं + चरति	ं (अनुस्वारः)	च्	ञ्	तृणञ्चरति	तृणं चरति
धनं + ददाति		द्	न्	....	धनं ददाति
कार्यं + करोति		क्	ङ्	....	कार्यं करोति
भोजनं + पचति		प्	म्	....	भोजनं पचति
वृक्षं + परितः		प्	म्	....	वृक्षं परितः
प्रमाणं + टीकते		ट्	ण्	....	प्रमाणं टीकते
वेदं + जानाति		ज्	ञ्	....	वेदं जानाति

❖ **सन्धिच्छेदम् कुरुत –**

उदाहरणानि	सन्धिच्छेदः	विकल्परूपम्
पायसम्भुङ्क्ते	पायसम् + भुङ्क्ते	पायसं भुङ्क्ते
भोजनङ्करोति	....	....
सायङ्कालः	....	....
तृणञ्ज्वलति	....	....
विद्यान्धारयति	....	....
धनन्ददाति	....	....
शत्रुञ्जयति	....	....

❖ अधः प्रदत्तसूक्तिषु स्थूलाक्षरपदानां सन्धिच्छेदं कुरुत –

1. **किङ्कुलेन** विशालेन विद्याहीनेन जन्तुना। (...............................)
2. नैतदस्त्रं मनुष्येषु प्रयोक्तव्यं **कथञ्चन।** (...............................)
3. **पापिनाञ्च** सदा दुःखम्। (...............................)
4. **विद्वत्वञ्च नृपत्वञ्च** नैव **तुल्यङ्कदाचन।** (...............................) (.................) (.................)

छत्वसन्धिः

वर्गस्य 1, 2, 3, 4, वर्णाः + श्–स्वराः / य् र् ल् व् ह् / वर्गाणां पञ्चमवर्णाः
= श् ➔ छ्

❖ अधोलिखितानि वाक्यानि पठत –

1. **तच्छरेण** तरुशाखा छिन्ना अभवत्।
2. ईदृशानि कार्याणि कुरु यानि **जगच्छिवानि** भवेयुः।
3. **एतच्छङ्करेण** गीताभाष्ये कथितम्।
4. महात्मानः सर्वेषां कल्याणम् इच्छन्ति, कः **तच्छत्रुः** ?

भवद्भिः दृष्टं यत् स्थूलाक्षरपदेषु 'छ्' इति वर्णस्य (छकारस्य) प्रयोगः वर्तते। एषः 'छ्' वर्णः (छकारः) 'श्' वर्णस्य स्थाने अस्ति। अपि च शकारात् पूर्ववर्तिनः तकारस्य स्थाने 'च्' भवति।

वर्गीय-प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-वर्णेभ्यः शकारे परे तस्य स्थाने विकल्पेन छकारः भवति, यदि 'श्' वर्णात् परतः स्वराः, य् र् ल् व् ह्, ङ् ञ् ण् न् म् वर्णाः भवेयुः।

उदाहरणानि	पूर्वपदस्य अन्तिमः वर्णः	उत्तरपदस्य आदिमः वर्णः	शकारात् परवर्णः	सन्धिपदम्
तत् + शिवः	त्	श्	इ	तच्छिवः
मत् + शिरः	त्	श्	इ	मच्छिरः
जगत् + शत्रुः	त्	श्	अ	जगच्छत्रुः
तत् + श्लोकेन	त्	श्	ल्	तच्छ्लोकेन
वाक् + शरः	क्	श्	अ	वाक्छरः
तत् + शान्तिः	त्	श्	आ	तच्छान्तिः

❖ उदाहरणम् अनुसृत्य अधोलिखिततालिकां पूरयत –

पदानि	पूर्वपदस्य अन्तिमः वर्णः	उत्तरपदस्य प्रथमः वर्णः	शकारात् परवर्णः	सन्धिपदम्
तत् + शिवः	त्	श्	इ	तच्छिवः
मत् + शत्रुः	....	....	....	....
श्रीमत् + शरच्चन्द्रः	....	....	....	....
सत् + शीलः	....	....	....	....
उत् + श्रितम्	....	....	....	....
त्यागात् + शान्तिः	....	....	....	....
एतत् + शक्यम्	....	....	....	....
उत् + श्वासः	....	....	....	....
हत् + शान्तिः	....	....	....	....
तत् + श्रुत्वा	....	....	....	....
सत् + शास्त्रम्	....	....	....	....

तुगागमः

ह्रस्वस्वरः + छ = ह्रस्वस्वरः + च् + छ्

दीर्घस्वरः + छ = दीर्घस्वरः + छ् दीर्घस्वरः + च् + छ्

❖ अधोलिखितानि वाक्यानि पठत, विशेषतः स्थूलाक्षराणि पदानि –

1. पर्वतीयं वातावरणं **स्वच्छम्** अस्ति।
2. यत्र यत्र **तरुच्छाया** तत्र तत्र पथिकाः।
3. विहगाः गगने **स्वच्छन्दं** विहरन्ति।
4. एकम् **अनुच्छेदं** लिखत।
5. **बदरीच्छायायाम्** उपविश।

अत्र स्थूलपदानां यदि सन्धिच्छेदं कुर्मः तदा वयं द्रक्ष्यामः यत् सन्धिच्छेदरूपे 'च्' इति वर्णः न अस्ति, यथा स्व+छम्, तरु+छाया, स्व+छन्द, अनु+छेदम्।

तदा 'च्' इति वर्णः (चकारः) कुतः आगतः ?

अस्य नियमः अस्ति –

यदि ह्रस्वस्वरात् परे 'छ्' वर्णः अस्ति, यथा तरु+छाया = त + र् + उ + छाया; अत्र स्वरात् पश्चात् छकारात् च पूर्वं 'च्' वर्णस्य आगमः भवति। यथा– तरुच्छाया इति। किन्तु दीर्घ-स्वरात् परे छकारे आगते छकारात् पूर्वं 'च्' वर्णस्य आगमः विकल्पेन भवति।

एवमेव

वृक्ष + छाया	=	वृक्षच्छाया
अनु + छेदः	=	अनुच्छेदः
वि + छेदः	=	विच्छेदः
एक + छत्रम्	=	एकच्छत्रम्
स्व + छः	=	स्वच्छः
लक्ष्मी + छाया	=	लक्ष्मीच्छाया / लक्ष्मीछाया

❖ **उदाहरणम् अनुसृत्य सन्धिच्छेदं कुरुत –**

यथा	तरुच्छायायाम्	तरु + छायायाम्
1.	विच्छेदम्	....
2.	परिच्छेदः	....
3.	अनुच्छेदः	....
4.	कुशलच्छात्रः	....
5.	एकच्छत्रम्	....

अनुनासिकसन्धिः

वर्गीयव्यञ्जनम् + अनुनासिकवर्णः = पञ्चमाक्षरम् + अनुनासिकवर्णः

निम्नलिखितम् अनुच्छेदं पठत –

मम एकं मित्रं **जगन्नाथः** प्रतिदिनं पुस्तकालयं गच्छति। सः तत्र संस्कृत-हिन्दी-आङ्ग्ल-भाषाणां **वाङ्मयं** पठति। सः भारतीयसंस्कृतिमधिकृत्य शोधकार्यं करोति। **तन्मतेन** एतत् कार्यं समाजाय अतीव उपयोगि वर्तते।

उपरि दत्ते अनुच्छेदे स्थूलाक्षरपदानि अनुनासिकसन्धेः उदाहरणानि सन्ति।

के सन्ति अनुनासिकवर्णा: ?

वर्गाणां पञ्चमाक्षराणि ङ् ञ् ण् न् म् वर्णा: अनुनासिकवर्णा: सन्ति।

अधुना अस्य नियमं ज्ञास्याम:

पूर्वपदस्य अन्तिम: वर्ण:		उत्तरपदस्य आदिम: वर्ण:		विकारो भवति		
क्		ङ्		क् → ङ्		वाक् + मयम् = वाङ्मयम्
च्		ञ्		च् → ञ्		
ट्	+	ण्	=	ट् → ण्	→	षट् + नवति: = षण्णवति:
त्		न्		त् → न्		तत् + मन: = तन्मन:
प्		म्		प् → म्		सुप् + मयम् = सुम्मयम्

वर्गीयव्यञ्जनेभ्य: अनुनासिकवर्णेषु परेषु तस्य व्यञ्जनस्य स्थाने स्ववर्गस्य – पञ्चमाक्षरं भवति, किन्तु एष: नियम: विकल्पेन भवति। यदि प्रत्ययस्य प्रथम: वर्ण: अनुनासिक: भवति, तदा पञ्चमाक्षरं नित्यं भवति।

उदाहरणानि

1. अहं **वाक् + मयं** पठामि = अहं **वाङ्मयं** पठामि।
2. वयं **जगत् + नाथं** प्रणमाम: = वयं **जगन्नाथं** प्रणमाम:
3. हे प्रभो! मह्यं **सत् +मतिं** देहि = हे प्रभो! मह्यं **सन्मतिं** देहि
4. प्रलयकाले सर्वं विश्वम् **अप् + मयं** भवति = प्रलयकाले सर्वं विश्वम् **अम्मयं** भवति

अध: दत्तेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरम् आश्रित्य सन्धि: विच्छेद: वा क्रियताम्।

1. सर्वे व्यवहारा: **वाक् + मूला:** सन्ति = ...
2. **एतत् + न** रोचते = ...
3. छात्र: **तन्मय:** भूत्वा पठति = ... + ...
4. सभायां **षण्णवति:** नागरिका: तिष्ठन्ति = ... + ...

(ग) विसर्गसन्धिः

विसर्गस्य उत्वम्

❖ **अधोलिखितानि वाक्यानि ध्यानेन पठत अवगच्छत च –**

1. अपूर्वः **कोऽपि कोशोऽयं** विद्यते तव भारति।
2. **व्ययतो वृद्धिम्** आयाति।
3. अर्थिसमूहः यथेच्छं दानं प्राप्य **सन्तुष्टोऽभवत्**।
4. **को भेदः** बकहंसयोः।
5. **एको मेषः** महानसं प्रविश्य यत्किञ्चिदपि भक्षयति स्म।
6. एतेषां **कलहो न** वानराणां हिताय।

❖ **उपरिलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां पदानां सन्धिच्छेदम् अवगच्छत –**

कः + अपि	कोशः + अयम्
व्ययतः + वृद्धिम्	सन्तुष्टः + अभवत्
कः + भेदः	एकः + मेषः
कलहः + न	

◆ अत्र वयं पश्यामः यत् रेखाङ्कितपदेषु विसर्गस्य स्थाने 'ओ' इति प्रयुक्तम्। एषः 'ओ' वर्णः अत्र कथम् अभवत् इति अधः प्रदत्तां तालिकां दृष्ट्वा अवगच्छत –

अः+अ				अः + वर्गीयः तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः वर्णः य्, व्, र्, ल्, ह्			
अः	+	अ	कः + अपि	अः	+	भ	कः + भेद
अ उ		अ	क उ + अपि	अ उ		भ	क उ + भेद
ओ		अ	को + अपि	ओ		भ	को भेद
ओ		ऽ	कोऽपि				

❖ **अधः प्रदत्तानि पदानि उदाहरणानुसारं सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

यथा – पठतः + अपि = पठतोऽपि कः + जागर्ति = को जागर्ति

1. यः + अकार्यरतः = ...
2. कालोऽहम् = ... + ...
3. कः + अनर्थफलः = ...
4. विशिष्टो राजपशुः = ... + ...

5. प्रबन्धः + अपि = ...

6. शक्यः + भवेत् = ...

7. स्तब्धो जातः = ... + ...

8. वध्यः + असि = ...

9. ध्यायत : + विषयान् = ...

10. प्रयुक्तोऽयम् = ... + ...

❖ **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

1. **महाशनः + महापाप्मा** विद्ध्येनमिह वैरिणम्। ....
2. सङ्गात् सञ्जायते कामः, कामात् **क्रोधोऽभिजायते।** .... + ...
3. **चन्द्रो नाम** भूपतिः तत्रावसत्। .... + ...
4. **ज्ञानवृद्धः + बालः** अपि पूजनीयः भवति। ....
5. नीरक्षीरविवेके तु काकः काकः **बकः + बकः**। ....
6. **कुक्कुटोऽपि** जनजागरणं करोति। .... + ...
7. आचारः **प्रथमो धर्मः** इत्येतद् विदुषां वचः। .... + ...
8. देवराजः शक्रः **उपस्थितः + भूत्वा** अवदत्। ....
9. व्यसनं प्राप्य **यो मोहात्** केवलं परिदेवयेत् तस्य क्रन्दनं वर्धते। .... + ...
10. जनकल्याणकर्मसु **रतः + असौ** पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म। ....

सः / एषः

❖ **एतानि वाक्यानि ध्यानेन पठत अवगच्छत च –**

1. **सोऽपि** बालकः संस्कृतं जानाति।
2. **एषोऽतीव** बुद्धिमान् छात्रः अस्ति।
3. **एषोऽहं** संस्कृतकार्याय सङ्कल्पितोऽस्मि।
4. **सोऽपि** तन्नेत्रं यथास्थानम् अस्थापयत्।
5. **एषोऽध्यक्षः** भाषणं करोति।
6. **सोऽध्ययनाय** प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छति।

❖ **उपरिलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां विच्छेदम् अवगच्छत –**

सः + अपि

एषः + अतीव

एषः + अहम्

सः + अपि

एषः + अध्यक्षः

सः + अध्ययनाय

❖ अत्र वयं पश्यामः यत् सः, एषः इत्यनयोः पदयोः विसर्गस्य (:) स्थाने 'उ' (अ + उ = ओ) प्रयुक्तम् अस्ति।

सः	+	अपि	एषः	+	अतीव
स उ	+	अपि	एष उ	+	अतीव
स् अ उ			एष् अ उ	+	अतीव
स् ओ	+	अपि	एष् ओ	+	अतीव
सो	+	ऽपि	एषो	+	ऽतीव
	=	सोऽपि		=	एषोऽतीव

❖ अधः प्रदत्तानि पदानि सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत –

1. सः + अग्रजः = ...
2. सोऽपठत् = ... + ...
3. सः + अत्र = ...
4. सोऽन्यथा = ... + ...
5. सोऽर्जुनः = ... + ...
6. एषः + अनुजः = ...
7. एषोऽलिखत् = ... + ...
8. एषः + अधुना = ...
9. एषोऽधावत् = ... + ...
10. एषोऽजेयः = ... + ...

विसर्गस्य लोपः (अ)

❖ एतानि अधः प्रदत्तानि वाक्यानि सावधानं पठत –

1. **स बाल्यादेव** वृद्धोपसेवी विनयशीलः च आसीत्।
2. **स राजा** अचिन्तयत्।
3. **एष कामः एष क्रोधः** रजोगुण समुद्भवः।
4. **एष याचकः** धनं याचते।
5. धनस्य निस्सारलघोः **स सारः**।

❖ उपरिलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिछेदम् अवगच्छत –

1. सः + बाल्यात्
2. सः + राजा
3. एषः + कामः
4. एषः + क्रोधः
5. एषः + याचकः
6. सः + सारः

❖ अधुना वयं पश्यामः यत् रेखाङ्कितपदेषु 'स, एष' इत्येताभ्यां सह विसर्गः न प्रयुक्तः। किमर्थं तत्र विसर्गः (:) न प्रयुक्तः ? इति अधुना जानीमः।

स: / एष:	+	'अ' भिन्न: कश्चिदपि वर्ण:	: →	लोप:

अत्र ज्ञातव्यम् – स: / एष: इत्येताभ्यां पश्चात् यदि अकाराद् (अ) भिन्न: य: कोऽपि वर्ण: स्वरवर्ण: व्यञ्जनवर्ण: वा आगच्छति तर्हि स: / एष: इत्यनयो: पदयो: विसर्गस्य लोप: भवति। अपि च विसर्गलोपानन्तरं कश्चिदपि सन्धि: न भवति।

❖ **अध: प्रदत्तानि वाक्यानि सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

1. स: आगच्छति = ...
2. स पठति = ...
3. स: उद्घोषयति = ...
4. स राजपशु: = ...
5. स: बालसमूह: = ...
6. एष: उपविशति = ...
7. एष क्रीडति = ...
8. एष: इच्छति = ...
9. एष पर्यटनाधिकारी = ...
10. एष: मेष: = ...

❖ **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानि पदानि सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

1. **स: + परेभ्य:** कदापि अहितं कर्म न कुर्यात्। = ...
2. य: तत्त्वार्थनिर्णयं करोति **स विवेक:** कथित:। = ... + ...
3. **एष: + एव** महान् कवि: अस्ति। = ...
4. **स: + विकलाङ्गो** भूत्वा चिरं क्लेशम् अनुभवेत्। = ...
5. **एष: + महान्** पावनो ग्रन्थ:। = ...
6. **स तस्य** आवरणम् अपसारयति। = ... + ...
7. **एष: + नकुल:** तव सारथि: भवतु। = ...
8. एकदा **स: + द्वारकापुरीम्** आगच्छत्। = ...

विसर्गस्य लोप: (आ)

❖ **अधोलिखितानि वाक्यानि सावधानं पठत –**

1. वाङ्मयं **तप उच्यते**।
2. **नृप आसनम्** अधितिष्ठति।
3. **शक्र ईक्षते** जगत्।
4. विनय**शील एव** ज्ञानं लभते।
5. **अत एव** अहं वदामि।

❖ **अत्र उपरि वाक्येषु रेखाङ्कितानि पदानि सन्ति। यदि वयं ध्यानेन अवलोकयाम: तर्हि अवगच्छाम: यदत्र पूर्वपदस्य अन्ते विसर्ग: न दृश्यते, परं किं तत्र वस्तुत: विसर्ग: नास्ति? विसर्ग: तु अस्ति परन्तु तस्य लोप: (अदर्शनम्) अभवत्। लोप: कथं भवति तालिकां दृष्ट्वा जानीम: –**

अः	+	'अ' भिन्नस्वराः	: → लोपः	
तपः	+	उच्यते		
तप् अः	+	उच्यते		
तप् अ	+	उच्यते	=	तप उच्यते

अत्र ज्ञातव्यम् – 'अ'कारात् परं यदि विसर्गः भवति, विसर्गात् परम् अकारम् अतिरिच्य कोऽपि स्वरः भवति तर्हि विसर्गस्य लोपः भवति। अर्थात् विसर्गः न दृश्यते / अपि च विसर्गलोपाद् अनन्तरं पुनः कश्चिदपि सन्धिः न भवति।

❖ **उदाहरणानुसारं प्रदत्तानां पदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत –**

यथा – नृप आसनम् = नृपः + आसनम्

1. शक्र ईक्षते = ... + ...
2. विनयशील एव = ... + ...
3. अत एव = ... + ...
4. आचार्य उपदिशति = ... + ...
5. अर्जुन उवाच = ... + ...
6. एक एव = ... + ...
7. भवत आदेशः = ... + ...
8. अर्थिन आगच्छन्ति = ... + ...

❖ **अधः वाक्येषु रेखाङ्कितानि पदानि सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

1. **यः + इच्छत्यात्मनः** श्रेयः। ....
2. **काम एषः क्रोध एषः** रजोगुणसमुद्भवः। .... + ...
3. छात्रेभ्यः **काकः + आदर्श** एव। ....
4. आयुषः **क्षण एकोऽपि** न लभ्यः स्वर्णकोटिकैः। ....
5. **हंसः + एव** नीरक्षीरविवेकी मन्यते। ....

विसर्गस्य लोपः (इ)

आः	+	स्वरवर्णाः वर्गीयः तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः वर्णः य् , व् , र् , ल् , ह्	: → लोपः

यथा – पाठकाः + गुणाः

पाठक् आः + गुणाः

पाठक् आ + गुणाः = पाठका गुणाः

ज्ञातव्यम् – 'आ' वर्णात् परं यदि विसर्गः स्यात् विसर्गात् परं च कश्चिदपि स्वरः, वर्गीयः तृतीयः चतुर्थः पञ्चमः वर्णः, य् व् र् ल् ह् एतेषु कश्चन वर्णः आगच्छति तर्हि विसर्गस्य (:) लोपः भवति।

विसर्गलोपाद् अनन्तरं पुनः कश्चिदपि सन्धिः न भवति।

❖ **उदाहरणानुसारं प्रदत्तपदानां सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत –**

यथा – **एताः + अजन्ता** गुहाः। एता अजन्तागुहाः

समृद्धा दानशालाः = समृद्धाः + दानशालाः

1. ताः + महिलाः = ...
2. जिह्वालोलुपा वानराः = ... + ...
3. पुत्राः + भ्रातरः = ...
4. शैला विदीर्यन्ते = ... + ...
5. बालकाः + अवदन् = ...
6. नद्या उद्गमस्थलम् = ... + ...
7. गणनायाः + आधारः = ...
8. सज्जना एव = ... + ...
9. प्रमुखाः + उत्सवाः = ...
10. पञ्चाशदधिका नद्यः = ... + ...

❖ **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां पदानां सन्धिं विच्छेदं कुरुत –**

1. **अमात्याः + विषण्णाः** अभवन्। = ...
2. **एकस्या लघुनाटिकायाः** प्रस्तुतिं करिष्यामः। = ... + ...
3. ज्वालमाला**कुलाः + अश्वाः** इतस्ततः अधावन्। = ...
4. अस्माभिः **अवधीरिता गुरूपदेशाः**। = ... + ...
5. द्रौपद्याः **पुत्राः + वीरगतिं** प्राप्ताः। = ...
6. गगनात् सहस्रशः **उल्काः + भूमौ** पतन्ति। = ...
7. अये! कथमिमं सङ्कल्पं श्रुत्वा **विस्मिता यूयम्**। = ... + ...
8. **द्वादशमासाः + एव** अक्षत्वेन गण्यन्ते। = ...
9. एते पाषाणाः किमपि **वक्तुकामा एव**। = ... + ...
10. लोहितजनपदे अपि अनेके **बोधविहाराः + वर्तन्ते**। = ...

विसर्गस्य रत्वम् (अ)

❖ **अधोलिखितानि वाक्यानि सावधानं पठत अवगच्छत च –**

1. लोके **चक्षुर्दानं** दुष्करम् एव।
2. **सहस्रांशुर्न** भासते।
3. रमणीया हि **सृष्टिरेषा**।
4. अहं बकः एव **वृष्टेरभिनन्दनं** करोमि।
5. कः **शुचिरिह**? यस्य मानसं शुद्धम्।
6. मनसः निग्रहं **वायोरिव** सुदुष्करम्।

❖ **उपरिलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानि अधः प्रदत्तेषु रिक्तस्थानेषु लिखत –**

....

....

❖ **अधुना एतेषां पदानां सन्धिच्छेदं पश्यत अवगच्छत च –**

चक्षुः + दानम्	सहस्रांशुः + न
सृष्टिः + एषा	वृष्टेः + अभिनन्दनम्
शुचिः + इह	वायोः + इव

❖ **अत्र ज्ञातव्यं यत्** 'अ/आ' वर्णौ अतिरिच्य भिन्नस्वरेभ्यः पश्चात् यदि विसर्गः (ः) भवति, विसर्गात् परं च कश्चन स्वरः, वर्गीयः तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः वर्णः, य् व् र् ल् ह् एतेषु कश्चन वर्णः आगच्छति तर्हि विसर्गस्य (ः) स्थाने 'र्' भवति।

अ / आ भिन्न स्वराः	ः	+	स्वराः वर्गीयः तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः वर्णः, य् , व् , र् , ल् , ह्	ः → र्

यथा –

पितुः + उपदेशः	परैः + न
पित् उः + उपदेशः	पर् ऐः + न
पित् उ र् + उपदेशः	पर् ऐ र् + न
= पितुरुपदेशः	= परैर्न

❖ **अधः प्रदत्तानां पदानां सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत –**

1. चक्षुः + हीनः = ...
2. प्रकृतिः + एव = ...
3. उच्चैः + अक्रन्दत् = ...
4. संस्कृतिः + अपि = ...

5. विविधैः + भोग्यपदार्थैः = ...   6. शनैर्गच्छ = ... + ...

7. मातुराज्ञा = ... + ...   8. वाक्पटुर्धैर्यवान् = ... + ...

9. भूमिरियम् = ... + ...   10. पितुर्द्रोणात् = ... + ...

❖ **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

1. अहं भवते **चक्षुर्द्वयमेव** प्रयच्छामि। = ... + ...
2. **प्रकृतिरेव** सर्वेषां जननी अस्ति। = ... + ...
3. **सर्वैरेव** मे शोभा। = ... + ...
4. ज्ञानवृद्धः बालोऽपि **सर्वैर्वन्द्यः** भवति। = ... + ...
5. पुष्पाणां **सुगन्धिः + मनोहरः**। = ...
6. **सुन्दरैः + अक्षरैः + लिखितम्**। = ...
7. **गुरुः + ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवः** महेश्वरः। = ...
   = ... + ...
   = ... + ...
8. भारतीयमासानां नामानि **नक्षत्रनामभिः + एव** सम्बद्धानि। = ...

अव्ययसम्बद्धविसर्गस्य रत्वम् (आ)

क्वचित् अव्ययसम्बद्धविसर्ग (:) + स्वराः / वर्गीयः तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमवर्णः / य् व् र् ल् ह् = विसर्गस्य (:) 'र्'।

यथा – पुनः + अत्र = पुनरत्र

1. प्रातः + गच्छति = ...   2. पुनः + देवराजः = ...

3. शनैः + याति = ...   4. प्रातः + उतिष्ठति = ...

5. अन्तर्हितः = ... + ...   6. प्रातरुदेतिः = ... + ...

7. पुनरास्ते = ... + ...   8. प्रातर्वन्दनीयः = ... + ...

अत्र विसर्गस्य स्थाने रत्वम् (र्) अभवत् यतः सर्वत्र अव्ययपदम् अस्ति। क्वचित् अव्ययेन सह विसर्गस्य रत्वम् (र्) एव भवति।

विसर्गस्य शत्वम्

: + श् / च् / छ् = : ➔ श्

यथा – धनुः + चक्रम्

धनु श् + चक्रम् = धनुश्चक्रम्

अत्र ध्यातव्यम् – विसर्गात् परं यदि श्, च्, छ् आगच्छन्ति तर्हि विसर्गस्य (:) स्थाने 'श्' भवति।

❖ **रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

1. ब्रह्मणः <u>**आयुश्शतं**</u> वर्षाणि। = ... + ...
2. <u>**कः + चन**</u> विद्वान् सङ्कल्पवाचनं करोति। = ...
3. कालः <u>**अखण्डः + शाश्वतः**</u> <u>**विभुश्च**</u>। = ...
   = ... + ...
4. बालकाः <u>**बालिकाश्च**</u> देवालयं दृष्ट्वा मन्त्रमुग्धाः। = ... + ...
5. <u>**शनैश्शनैः**</u> प्रभूतं धनमर्जितवान्। = ... + ...
6. श्रीकृष्णार्जुनौ <u>**युधिष्ठिरः + च**</u> प्रविष्टवन्तः। = ...
7. प्रधानाचार्यः, पर्यटनाधिकारी, <u>**अध्यापकाश्च**</u> मञ्चे सन्ति। = ... + ...
8. द्रौपद्याः पुत्राः <u>**भ्रातरः + च**</u> द्रौणिना हताः। = ...

विसर्गस्य षत्वम्

: + ष् ट् ठ् = : ➔ ष्

यथा – धनुः + टङ्कारः

धनु ष् + टङ्कारः = धनुष्टङ्कारः

अत्र ध्यातव्यम् – विसर्गात् परं यदि ट् ठ् ष् आगच्छन्ति तर्हि विसर्गस्य (:) स्थाने 'ष्' भवति।

❖ **अधोलिखितानि सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

1. डयमानः + टिट्टिभः = ...
2. चतुष्षष्टिः = ... + ...

3. रूप्यकैष्ठनठनायते = ... + ...

4. देवेन्द्रः + टीकते = ...

5. श्लोकष्षष्ठः = ... + ...

विसर्गस्य सत्वम्

: + स् त् थ् = : → स्

यथा – ऋग्वेदः + तु

ऋग्वेद स् + तु = ऋग्वेदस्तु

अत्र ध्यातव्यम् – विसर्गात् परं यदि स् त् थ् आगच्छन्ति तर्हि विसर्गस्य (:) स्थाने 'स्' भवति।

❖ **रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत –**

1. मम **अर्थिनः + तु** धनलाभमात्रेण सन्तोषं भजन्ते। = ...
2. कः + स्यात् **पापतरस्ततः** ? = ... + ...
3. देशान्तरेभ्योऽपि **जनाः + तं** देशमायान्ति स्म। = ...
4. शक्रोऽहमस्मि **देवेन्द्रस्त्वत्समीपम्** उपागतः। = ... + ...
5. **शक्रः + तत्रैव** अन्तर्हितः अभवत्। = ...
6. का नु **हानिस्ततो**ऽधिका। = ... + ...
7. राजहंसः राजहंसी च **सरः + तीरे** विहरतः। = ...
8. ध्यायतो विषयान् पुसः **सङ्गस्तेषु** उपजायते। = ... + ...
9. पिताऽस्य किं **तपस्तेपे इत्युक्तिः + तत्कृतज्ञता**। = ... + ... = ...
10. श्रीकृष्णस्य चक्रं दृष्ट्वा **रिपुभिः + थरथरायते**। = ...